

УДК9 352.071(477)

Н. А. Котельницький**ЗЕМСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ ТА ПИТАННЯ
ЮРИДИЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ (60–80 рр. ХІХ ст.)**

У публікації висвітлені роль та місце земського лібералізму Північного Лівобережжя у важливій справі надання юридичної допомоги населенню північної України (60–80 рр. ХІХ ст.). На основі маловідомих та малодосліджених історичних джерел показана модерна, реформаторська сутність подвижницької діяльності членів земської ліберальної опозиційної фронди регіону, конкретні приклади трансформаційних новацій, ініційованих та впроваджених представниками партії прогресистів краю. Автор доходить висновку, що правова допомога населенню громад стала яскравим сегментом соціальної програми визвольного руху, яка започаткувала якісно нову систему судочинства на півночі Лівобережної України, котра функціонує і до наших днів.

Ключові слова: земський лібералізм, юридична допомога населенню, мирові суди, урочиста присяга, адвокатські послуги.

Серед численних складових соціальної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. ХІХ ст.) невідомою та недослідженою є проблематика надання юридичної допомоги населенню громад у провінції. Оскільки в українській історіографії немає жодних напрацювань по цій тематиці, спробуємо у лаконічній формі, використовуючи маловідомі та малодосліджені історичні джерела, окреслити основні напрями діяльності ліберальних земців Північного Лівобережжя на цій ниві.

З самого початку діяльності мирових судів ліберальні земці регіону прекрасно розуміли принципове значення новостворених органів місцевого самоврядування, які кристалізували формування громадянського суспільства, ідеалів правової держави у країні та всебічно захищали функціонування і основи життєдіяльності цих установ. Так, 23 вересня 1868 р. на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання представник прогресистів – Г. Волк-Карачевський ініціював зміни до податкового законодавства Російської імперії. Депутат наполягав на тому, щоб надходження фінансів, які були призначені виключно для потреб мирових судових інстанцій, адмініструвалися фіскальними органами за окремо затвердженими процедурами, з метою нейтралізації ймовірних загроз нецільового використання ресурсів [1, № 3, с. 39].

9 грудня 1868 р. на засіданні надзвичайної сесії Борзнянського повітового земського зібрання член ліберальної земської партії М. Імшенецький виступив з промовою, у якій ініціював подання повітовими земськими зборами клопотання верховній владі держави про надання

канцелярським службовцям апарату мирових судових інституцій прав державної служби, з усіма відповідними преференціями. Політик наголосив, що вказаний крок допоможе забезпечити якісний добір кадрів для цих інститутів, особливо з точки зору освітнього цензу. Посадові оклади службовців місцевого самоврядування у регіонах є вельми скромними, відтак суттєве збільшення фінансової винагороди сприятиме підвищенню суспільного престижу та бюрократичної відповідальності за свою діяльність цих провінційних чиновників. Борзнянське повітове земство одноголосно підтримало пропозицію М. Імшенецького і ухвалило направити відповідне клопотання до центральної влади Російської імперії [2, № 1, с. 19].

24 вересня 1876 р. на засіданні Городнянського повітового земського зібрання член опозиційної ліберальної земської фронди О. Ліндфорс у своєму виступі оприлюднив специфічну ініціативу відносно організації судовиробництва у провінції. Попри неоднозначне, підкреслено нейтральне ставлення земських лібералів до проблем релігії і зокрема ролі та місця Російської Православної Церкви у житті країни, гласний, все ж визнаючи вагому роль духовної культури у житті українців, запропонував долучати представників Церкви до процесів судових впроваджень. Опозиційний депутат заявив, що при прийнятті остаточних рішень мировими судовими інститутами конче необхідно запровадити широкомасштабні допити свідків, покази яких будуть мати першочергову вагу. Оскільки законодавчо оформлених державою покарань за неправдиві свідчення, а тим більше наклепи, у мирових судових установах поки що не встановлено, має великий сенс запровадити процедуру урочистої присяги перед наданням інформації суду. Для цього потрібно регулярно і систематично залучати до судових засідань священнослужителів, які, використовуючи одиниці особливої спеціальної релігійної літератури, на прохання суду будуть приводити свідків до присяги. З огляду на те, що і Церква, і інституції місцевого самоврядування юридично відокремлені від держави, земські установи повинні винагороджувати спеціальні послуги представників духовної сфери виключно з власного бюджету. У реальних умовах життя Чернігівської губернії компенсація у сумі 25 рублів кожному священнику буде прийнятною. Городнянське повітове земство одноголосно погодилося з пропозиціями представника ліберальної партії [3, № 727, с. 385; № 761, с. 397]. Цим кроком опозиціонери, по суті, впроваджували інститут урочистої присяги у судових інстанціях, який, так чи інакше, існує і до сьогодні в юриспруденції.

В умовах беззаконня та свавілля у Російській імперії, земська ліберальна аристократична фронда північної України звернула особливу увагу громадськості на проблеми безпосередньої практичної правової допомоги населенню, створення у провінції спеціальних органів, які б сприяли поширенню у суспільстві ідеалів верховенства права, законності та моральних чеснот. Як відомо, законодавство Судової реформи 1864 р. прямо вказувало, що з моменту створення мирових судів адміністративна та судова гілки влади

у державі повністю розмежовуються, що стало революційним досягненням в умовах авторитарного режиму російського абсолютизму [4, с. 86].

Однак, однією з головних проблем став дефіцит професійних кадрів для нової судової системи країни. Саме це спричинило масову нестачу кваліфікованих представників адвокатури, так необхідних у модерному, змагальному судовому процесі. Де-факто, адвокатура побутувала у містах – у провінції з цим були великі проблеми. З іншого боку, колосальний комплекс проблематики з правами власності і орендних відносин в економіці регіону теж вимагав появи спеціально підготовлених правників, які б допомагали розв'язувати складні юридичні питання у громадах. За логікою процесів, саме мирові судові установи та інститути місцевого самоврядування повинні були забезпечити інституційну реалізацію прав місцевого населення на професійну юридичну допомогу. Проте, і консервативно-реакційні сили, і урядові інституції, і представники верховної влади, вказуючи на те, що у законодавчих актах ніде немає навіть натяку на кваліфіковану правову допомогу населенню провінції, повністю відкидали будь-які клопотання земських органів щодо цього. Це був класичний приклад незавершеності перетворень у Російській імперії: судова реформа не була реалізована до кінця, оскільки це б кристалізувало повну самодостатність і автономність місцевого самоврядування, що для самодержавства було неприпустимо [5, с. 92–94]. Вказані обставини й зумовили появу відповідних модерних ініціатив в юриспруденції з середовища земської опозиційної фронди Північного Лівобережжя.

21 жовтня 1880 р. на засіданні Городнянського повітового земського зібрання, член ліберальної партії О. Ліндфорс виступив з великою промовою щодо проблем юридичної допомоги населенню, у якій оприлюднив черговий реформаторський проект опозиціонерів регіону. Оратор відзначив, що серед усіх судових інстанцій краю лише мирові суди користуються найбільшою довірою серед більшості населення провінції. Але і у вказаних установах є комплекс своїх проблем. У зв'язку з дефіцитом професійно підготовлених правників у Російській імперії, законодавчі акти держави допускали прийняття на службу до мирових судових органів персон без профільної юридичної освіти, себто, спеціальний ценз був відсутній. Як результат, службовцями мирових судів ставали упереджені особи, головною зброєю яких був формалізм як наслідок фахової некомпетентності. З іншого боку, у волосних судах, нотаріаті, адвокатурі у містах, інституті судових приставів було не краще: у силу більшої свободи та меншого ступеню контролю у цих установах процвітали різного роду процеси і процедури зловживань, у тому числі – корупції. Так чи інакше, наголошував діяч, але відсутність належної освіти, наслідки герметичної, корпоративної освіти, вузькі егоїстичні інстинкти персон ставали причинами кризи судової системи у регіоні.

Втім, головну проблему О. Ліндфорс вбачав у функціонуванні революційно нового для країни інституту юриспруденції, який був створений згідно імперативів Судових Уставів 1864 р. – суду присяжних. Справа

полягала у тому, що прокуратура дуже рідко запрошувала до судових процесів захисників від обвинувачених. Присяжні здебільшого приймали рішення, ознайомившись лише з позицією сторони обвинувачення. Тому, на переконання політика, земські інституції зобов'язані вирішити цю проблему і створити особливу спеціальну групу виключно земських службовців – земських присяжних захисників, або адвокатів. Для початку, у якості експерименту, можна запросити до Городнянського повітового земства одного з професійних присяжних повірених, який би виконував службові обов'язки адвоката. Він би міг надавати юридичні поради; забезпечити кримінальний захист осіб, які перебувають в ув'язненні, правовий захист усіх підсудних у мирових судових установах, професійне супроводження усіх процедур та процесів, фахову підготовку комплексу документації, юридичний захист персон у цивільних справах; консультування, допомогу та ведення усіх судових справ, які стосуються інтересів Городнянського повітового земства. Присяжний повірений зобов'язаний буде щорічно публічно звітувати перед депутатським корпусом повітового зібрання.

Городнянське повітове земське зібрання одностайно і одноголосно підтримало проект юридичної реформи, публічно репрезентований у повітовому парламенті. З метою проведення практичного експерименту земські збори ухвалили: запросити на земську службу професійного правника на умовах річного контракту з метою кваліфікованої юридичної допомоги населенню повіту [6, № 778, с. 408–411].

Таким чином, ліберальною партією північної України був презентований проект модерної реформи, яка стосувалась галузі судочинства, сутність якого полягала у створенні і формуванні спеціальної юридичної служби земських інституцій та запровадженні адвокатської допомоги населенню громад Городнянського повіту. І хоча залучення присяжних повірених було явним експериментом та паліативом, оскільки згадані правники проживали та практикували у повітових центрах і не виїздили по селищам для надання практичної юридичної допомоги населенню [7, с. 1], все ж навіть такий, тимчасовий захід земських інститутів по вирішенню вкрай актуальної проблеми був кращим варіантом, ніж не мати взагалі жодних інструментів для забезпечення правової допомоги громадам. Вже пізніше демократична та ліберальна громадськість регіону, повністю визнаючи слушність клопотань земської опозиції, розширила спектр цих ініціатив, адже ступінь знущань та обману селянства на юридичному ґрунті вийшов за усі можливі межі пристойності. Скажімо, було запропоновано надавати правову допомогу громадам не тільки земській юридичній службі, а й різного роду профільним об'єднанням мешканців населених пунктів краю, зокрема – селянським кооперативам. За задумом, правління цих громадських спілок – як колегіальні та контролюючі органи – мали право запрошувати на роботу професійних юристів, які повинні були забезпечити правовий захист інтересів не тільки власне кооперативів, а й його членів. Зрозуміло, що фінансові витрати на оплату послуг вказаних спеціалістів

здійснювались би по солідарній системі, що суттєво знижувало рівень ціноутворення у відповідних преїскурантах [8, с. 1–2].

Узагальнюючи викладене, відзначимо, що юридична допомога населенню стала одним з яскравих сегментів соціальної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. Аналіз маловідомих та малодосліджених історичних джерел переконливо свідчить, що земські ліберали піклувались про цілий спектр проблем життєдіяльності вказаних інституцій: спеціальне фіскальне адміністрування податкових надходжень, з метою ліквідації будь-яких можливостей нецільового використання фінансових ресурсів; наполегливі клопотання земських інститутів верховній владі про надання службовцям судово-мирових округів прав державних службовців; петиції про якісне збільшення рівня фінансового забезпечення інстанцій мирового суду.

Однак, на наше переконання, найбільшій уваги заслуговують дві модерних ініціативи опозиціонерів, які де-факто стали реформаторськими проектами земських прогресистів: запровадження інституту урочистої присяги у судових засіданнях за участю священнослужителів Російської Православної Церкви та формування спеціальної земської юридичної служби, з появою адвокатів для правового захисту населення громад, послуги яких фінансувались виключно з бюджетів установ місцевого самоврядування. Можемо впевнено стверджувати, що трансформаційні новації, оприлюднені та ініційовані ліберальними земцями, стали значною віхою у суспільному житті північної України і започаткували цілісну систему судочинства у регіоні, яка, хоч і у зміненому вигляді, функціонує і в наші дні, потребуючи очевидного повернення до виборного фундаменту свого існування.

Список використаних джерел

1. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1868 года. – Чернигов : Ильинская типография, аренд. губ. зем. управой, 1868. – 140 с.
2. Журналы чрезвычайного заседания Борзенского уездного земского собрания 1868 года. – Чернигов : Ильинская типография, аренд. губ. зем. управой, 1868. – 60 с.
3. Гаврилов М. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии. – Том I. – Городницкий уезд (1865–1884) / М. Гаврилов. – Чернигов : Земская типография, 1886. – 618 с.
4. Могиланский М. М. Земство и местный суд / М. М. Могиланский // Юбилейный земский сборник (1864–1914) / под ред. Б. Веселовского и З. Френкеля – СПб. : Издательство О. Н. Поповой, 1914. – С. 86–92.
5. Він же. Земство и юридическая помощь населению // Юбилейный земский сборник ... – С. 92–96.
6. Гаврилов М. Вказ. праця.
7. Могиланский М. Один из нерешенных вопросов. О юридической помощи населению / М. Могиланский // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 10. – 6 марта. – С. 1–2.

8. Антоненко И. Юридическая помощь населению и кооперация / И. Антоненко // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 32. – 8 августа. – С. 1–2.

References

1. Zhurnaly zasedanij ocherednogo Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1868 goda. – Chernigov: Il'inskaja tipografija, arend. gub. zem. upravoj, 1868. – 140 s.
2. Zhurnaly chrezvyčajnogo zasedanija Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1868 goda. – Chernigov: Il'inskaja tipografija, arend. gub. zem. upravoj, 1868. – 60 s.
3. Gavrilov, M. Svod postanovlenij uezdnyh zemskih sobranij Chernigovskoj gubernii. – Tom I. – Gorodnickij uezd (1865–1884). – Chernigov: Zemskaja tipografija, 1886. – 618 s.
4. Mogiljanskij, M. M. Zemstvo i mestnyj sud // Jubilejnyj zemskij sbornik (1864–1914) / Pod red. B. Veseloskogo i Z. Frenkelja / M. M. Mogiljanskij. – SPb. : Izdatel'stvo O. N. Popovoj, 1914. – S. 86–92.
5. Vin zhe. Zemstvo i juridicheskaja pomoshh' naseleniju // Jubilejnyj zemskij sbornik ... – S. 92–96.
6. Gavrilov, M. Vkaz. pracja.
7. Mogiljanskij, M. Odin iz nereshennyh voprosov. O juridicheskoi pomoshhi naseleniju // Chernigovskaja zemskaja nedelja. – 1915. – № 10. – 6 marta. – S. 1–2.
8. Antonenko, I. Juridicheskaja pomoshh' naseleniju i kooperacija // Chernigovskaja zemskaja nedelja. – 1914. – № 32. – 8 avgusta. – S. 1–2.

N. A. Kotelnitsky

Zemsky liberalism of northern Ukraine and questions of legal aid to the population (60–80s of the XIX c.)

The publication highlights the role and place of Zemsky liberalism of the Northern Left Bank in the important case of rendering legal assistance to the population of northern Ukraine (60–80s of the XIX c.). On the basis of little-known and little-researched historical sources, the modern reformist essence of ascetic activities of members of Zemsky liberal opposition front of the region, concrete examples of transformational innovations initiated and implemented by representatives of the party of progressives of the region are shown.

Legal assistance to the population has become one of the brightest segments of the social program of Zemsky liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine. The analysis of historical sources convincingly suggests that Zemsky liberals took care of a whole range of problems in the life of these institutions: special fiscal administration of tax revenues, with the aim of eliminating any opportunities for misuse of financial resources; persistent petitions of Zemsky institutes to the supreme authority on the provision of the rights of civil servants to employees of the forensic peace constituencies; petitions on a qualitative increase in the level of financial provision of the courts of the world court.

However, two modernist initiatives of the opposition, which de facto became reformist projects of Zemstvo progressives, deserve the greatest attention: the

introduction of the institute of a solemn oath in court sessions with the participation of the clergy of the Russian Orthodox Church and the formation of a special Zemsky legal service, with the advent of lawyers for the legal protection of the population of the communities, services which were financed exclusively from the budgets of local government institutions. We can confidently state that transformational innovations, promulgated and initiated by liberal peasants, have become a major milestone in the social life of northern Ukraine and have established a holistic judicial system in the region, which, albeit in a modified form, is still functioning today, requiring an obvious return to an elected foundation of its existence.

The author comes to the conclusion that legal assistance to the population was a bright segment of the social program of liberation movement, which initiated a qualitatively new system of legal proceedings in the north of the Left Bank of Ukraine, which functions to this day.

Keywords: Zemsky liberalism, legal assistance to the population, peace courts, solemn oath, law services.

Н. А. Котельницький

Земский либерализм северной Украины и вопросы юридической помощи населению (60–80 гг. XIX в.)

В публикации освещены роль и место земского либерализма Северного Левобережья в важном деле оказания юридической помощи населению северной Украины (60–80 гг. XIX в.). На основе малоизвестных и малоисследованных исторических источников показана модерная, реформаторская сущность подвижнической деятельности членов земской либеральной оппозиционной фронды региона, конкретные примеры трансформационных новаций, инициированных и внедренных представителями партии прогрессистов края. Автор приходит к выводу, что правовая помощь населению общин стала ярким сегментом социальной программы освободительного движения, положила начало качественно новой системе судопроизводства на севере Левобережной Украины, которая функционирует и до наших дней.

Ключевые слова: земский либерализм, юридическая помощь населению, мировые суды, торжественная присяга, адвокатские услуги.